

В. Будзиновський.

ШАГІН ГЕРАЙ.

(ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАНЄ).

1924

НАКЛАДОМ АВТОРА

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001005428562

BIBLIOTEKA
Państwowego Internatu
dla
STUDENTÓW TEOLOGII PRAWOSŁAWNEJ
Uniwersytetu Warszawskiego

№ 2104

BIBLIOTEKA
BN
NARODOWA

I 429.677

З печатні Ставропігійського Інститута
під управлею А. Яськова.

Перед крамом годинникаря при Руській улиці у Львові зупинився молодий парубчак. Його одяг показував, що сторонський. Годі було доміркувати ся, який він хліб їсть: чи хліб окозаченого міщанина з над Дніпра, чи хліб козака з якої панської міліції. Був без зброї. Мав лиш перевішену через плечі торбину; мабуть з харчами на дорогу. Станув перед крамницею, став призирати ся годинникам за шибою, оглянув фронт кам'яниці і вдивився в панка, що саме тоді стояв на порозі крамниці. То був годинникар, сам пан майстер.

— Ти до мене? — годинникар спитав.

— Не скажу, — відповів парубок, — бо може при сій улиці є ще який годинникар.

— Є не один. Але, чи ліпший, або дешевший від мене, сумніваю ся. Тобі нащо годинникаря? Хочеш купити що, чи лише направити?

— Ні одно, ні друге. Мені жадного годинникаря не треба. Мені потрібний той, що сидить в хаті годинникаря при Руській улиці. Не знаю, у вас він, чи в иншого.

— Хтож то такий?

— Та син Хмельницького з Чигирина.

— Богдан? Син чигиринського підстарости?

— Тепер підстаростою Чолганський. Батько Богданка був підстаростою. Тепер вже ні. Він тепер сотником козачої міліції Даниловича, нашого старости, вашого воеводи.

— Нашого воеводи? Ми воеводи не маємо.

— Данилович не ваш воевода?

— Кажу тобі, що ми взагалі воеводи не маємо. Львів не воеводство, ані староство польської річи посполитої. Львів для себе річ посполита, таксамо, як ціла Польща. Має над собою, не воеводу, ані старосту, але бурмістра і над ним короля. Воевода воеводою за мурами львівської річи посполитої.

Нехай і так. У того воеводи за мурами вашого міста батько Богдана, Михайло Хмельницький сотником. Я від батька до сина. Як до него зайти?

— Його тепер нема дома. Він сего літа скінчив школи і виряджався в дорогу до батька, до Суботова. Від кількох днів ходить по своїх знайомих, працює ся з ними.

— Маю до него письмо батька.

— Дай мені. Передам, як прийде.

— Дам до його власних рук, бо так його батько приказав. Ще й устно маю дещо доповісти йому. Підожду, аж прийде.

— Ти аж звідтам, з Суботова? Як ді-
брав ся до Львова?

— Я з Чагирина. З міліції старости,
в сотни Михайла Хмельницького. Сюди я
приїхав разом з людьми старости Данило-
вича, руського воеводи. Вони мають забрати
і приставити йому решту війська з його
воеводства.

— Може й Богдана возьмуть з собою?

— Не скажу, бо не знаю, що йому
пише його батько.

— Ти здорожеший. Іди до пекарні, по-
крісити ся. Як Богдан верне, скажу тобі.
Його коматка на другім поверсі.

— Я ще вчера приїхав і ночував на
передмістю. До міста пішов добре попоїв-
ши. Піду роззиратися по місті, бо я Львова
ще не бачив. Може й зустріну ся де з Бог-
данком.

— Сумніваю ся. Він, працюючи това-
ришів, тепер мабуть буде в яким шиночку.
Гадаю, що до хати прийде в само по-
людне.

Піславець пішов на обзирини міста
і вернув в полудне. Богдан вже був дома
і нетерпеливо дожидав післанця. Був дуже
цікавий, на яку дорогу батько загадав спра-
вити його. Чи вишле за границю на даль-
шу науку, чи скаже вступити до війська,
щоби дослугувати ся слави і достоїнств
в службі Польци, чи може кличе його до
Суботова сіяти гречку? Піславець, приве-
дений годинником аж під двері коматки

Богдана, вступив у комнату з листом в руці. Богдан вихопив з його руки листа, розпечатав і став читати. В листі батько звіщав його, що іде з військом Даниловича до табору польського гетьмана Жулкевського, котрий посуває ся доли Дністром навстріч Туркам, надтягаючим від полудня.

„Сей похід“, писав батько Богдана, „неначе сам Господь Бог зіслав з неба для тебе, щоби ти міг звернути на себе увагу нашого добродія Даниловича, і такої впливової персуни, як коронний гетьман Жулкевські. Знаєш, що у нас слави і хліба найлекше добити ся воєнним промыслом, очевидно, як хто має лицарський хист, голову на карку і троха щастя. Перше і друге маєш, щастя трібуй. Зголоси ся до ротмістра, котрий незабаром вирушить з Олеська, щоби решту міліції всеводи привести до табору гетьмана, де зійдеш ся зі мною. Коні і гроші для тебе має Гарасим Дрига. Він буде твоїм чурою аж до твого приїзду до табору. Гідну зброю дістанеш тут“.

Богдана, хоч він сам загадав був їсти лицарський хліб, не дуже втішив сей батьківський лист. Як би був мав охоту розпочати воєнне ремесло під булавою польського гетьмана, то був би вже давно в його таборі. Був би вирушив зараз тоді, коли скінчила ся його наука. Вже при кінци січня сего року, себ то 1617-ого, появил ся був універсал Жулкевського, котрим він збройну силу Польщі на гвалт скликував до Про-

скурова. Але жаден польський шляхтич не думав вилазити з за теплої печи. Жулкевські пускав універсал за універсалом, так що при кінці лютого появилася четвертий гетьманський універсал з зазивом збирати ся в Проскурові, бо Альманзор баша вже вирушив на українські землі Польщі. Від дня двадцятьп'ятого цвітня Жулкевські заклинав шляхту на всіх святих, щоби квапила ся, бо саме того дня затрівожив його лист від великого везира. Везир звіщав Жулкевського, що султан, як союзник і сердечний приятель польського короля, вислав башу Скіндера з великим військом проти українських козаків, спільних ворогів Туреччини і Польщі.

Скіндер, везир писав, веде таку силу, що сам здужає знищити козаків. Супроти того дрантине польське військо, з яким проти козаків іде Жулкевські, вже цілком не потрібне. Нехай Польща се військо розпустить, бо як воно в своїм поході вроти козаків случайно зійде ся з військом турецьким, то через брак карности між Поляками оба сі братні війська готові побити ся.

Жулкевські знав, що як Турки знищать козаків, то армія Скіндера піде на Польщу. Огже він кликав братію шляхту, щоби йшла заступити Туркам дорогу. Нелицарська польська шляхта далі не слухала зазивів Жулкевського. Не послухав також Богдан, хоч з иншої причини. Вихований посеред патріотичного українського міщан-

ства у Львові, не мав охоти іти до Жулкевського. Для Богдана не було тайною, що польський гетьман став збирати військо на те, щоби наскочити на козаків і вигубити їх. Похід Скіндера лише переймив польську експедицію проти двіпрового козацтва, тоді одинокої надії українських Львівчиків і взагалі західних Українців. Хоч Богдан не був з козачого роду, але сином шляхтича в службі польського вельможі, то всеж таки він про козачих героїв Подніпров'я чув багато. Саме тоді по всему світу лунала слава імени гетьмана Сагайдачного, котрий рік тому, по знищенню великої турецької фльоти в Дніпровім лимані, здобув і зруйнував Кафу, висвободивши велику силу невільників. В осені того самого (1616) року козаки розбили і затопили турецьку флоту адмірала Цікаля-баші. Богдан, котрий чув у собі лицарський хист, одушевлений вістями про геройство козаків, загадав був, вернувши зі школи до батька, вимолити в него дозвіл глядати щастя під бунчуком козачого гетьмана Сагайдачного. Лист батька, поки що, перечеркнув плани Богдана. Він мусів повинувати ся приказови і, замість до Сагайдачного, вирушити до табору гетьмана польського.

— Може воно й добре так? — думав. — Може в таборі Жулкевського знайдеш також Сагайдачний зі своїм лицарством... В таким случаю лекше буде дістати від батька дозвіл пристати до него... Може

той Гарасим знає що про се? Післанець з над Дніпра, що аж до Львова заїхав з людьми Даниловича, мусів багато бачити, ще більше чути.

— Ти з відки? — Богдан спитав післанця, щоби розпочати розмову і відтак звести її на се, що йому треба було знати.

— Я з Чигрина, козак старости, в сотни вашого тата.

— Питаю, з відки родом?

— З відки родом, не скажу. Бігме не знаю, бо батько не казав мені, а я не був цікавий спитати. Коли батько прийшов до Браสลавщини і осів там, я був ще маленький.

— Ти сирота?

— Круглий... Перед смертю батько жив коло Саврани недалеко Бога.

— Давно помер?

— Тому три роки. Ще сім років тому батько пристав був до тих козаків, що хановим родичам, братам Шагінови і Махметови Гераям помагали в війні проти хана Джанібека...

— Я чув про сю війну. Не поталанило. Хан погромив братів при Відгородським лимані. В сім бою погиб твій батько?

— Не тоді. Пізнійше. По розгромі Махмет Герай втік до Царгороду, Шагіна спрятав у себе брат моєї мами, Василь Босий. Ви мабуть чули про него?...

— Той, що осадив і укріпив Бершаду? Хто не чув би про него?! Як хто тут гово-

рить про героїв Подніпров'я, то насамперед агадує Сагайдачного. Зараз після нього згадує ся Босий. Він своїм лицарством і Вершадою загородив Татарам один шлях в наші землі.

— Отже Босий спанібратав ся з Шагіном, бо сей покляв ся, що як стане ханом при помочи козаків, то не лиш спинить наскоки Кримців на українські землі, але й зруйнує білгородську орду і в кожній потребі дасть Україні поміч проти Турків, чи проти Польщі. Ось тому всі козаки тих сторін разом з Босим пристали до Шагіна. Але, самі знаєте, не поталанило. Три роки тому назад хан прийшов з великою силою і розбив нас. В тім бою погиб мій батько.

— Ти не був там?

— Був, але спас ся. Спасла мене якась Татарка. Коли наші пішли в розпорошку, я втікав знеможеним конем край озера. Три Татари, що завзяли ся ймити мене, наближали ся щораз більше. Аж нараз, бачу, на березі човен. Якась Татарка силкує ся зсунути його в воду. Але за слабі були її сили. Я з коня і до човна, щоби ним пробратися на той бік озера. Я гадав, що буду мусіє човен брати силою, проти її волі. На превелике мое диво Татарка звернула ся до мене, благаючи:

— „Козаче, спасай мене! Ті, що тебе здоганають, також мої вороги. В човні моя дитина.“

— Я без труда зіпхнув човен у воду. Вона вхопила дитину і сіла при кермі. Я за пару гребків і відчалив від небезпечного берега. Мій кінь пустився за мною плавцем. За пару хвиль Татари, що здоганяли мене, станули на місці, від котрого ми відчалили. Стали стріляти до нас з луків. На щастє, стріли або пішли боком, або не допітали. Татари хвилию радили і самі зіхали у воду. Коли прийшли на глибінь, їх коні стратили ґрунт під ногами і стали пласти. Човен плив скорше, ніж коні. Я не сумнівав ся, що в воді не переймуть нас

— „Але, що потому?“ — думав я. — „Як мій кінь не здужає скоро понести татару двох осіб з дитиною?“

Нараз Татарка зойкнула, விடுத்தила з руки керму і впала лицем на дно човна, накриваючи собою дитину. То Татари знов стали пускати на нас стріли. Татарка, сидячи при кермі, була до них обернена плечима. Одна стріла вбила ся в її плечі. Я вхопив мого лука і விடுத்தив стрілу. Передущий Татарин зсунув ся з коня і щез в воді. Я விடுத்தив другу стрілу, з таким самим вислідом. Оба їх коні плили дальше. Третий Татарин справив коня вісьта і цілком завернув. Я потис гребками і щасливо причалив до берега по тім боці озера. Аж тепер я міг клопотатися нестріленою Татаркою. Виймивши обережно стрілу, я підвів її.

— „Спаси дитину...“ — шеннула. — „Передай батькови... Скажи, що я моїм власним життям спасла життя його Саїди“...

— Ще хотіла сказати щось, але вже не договорила. Була мабуть якась богачка, бо одяг мала дуже багатий і на ній повно було золотих чічок з самоцвітами. Намисто з ізмарагдів аж за очі хапало. Я сів коло неї і став думати, що мені діяти. Тим, що Татарка нагодила ся мені з човном, вона спасла мое жите. Коли би не сиділа при кермі між мною і татарським стрільцем, то стріла, котра застрягла в її плечех, мабуть була би мене вислала на той світ. Моя совість сказала мені, що моїм обов'язком є заопікувати ся її дитиною і її саму гідно поховати, не лишати в степу вовкам на поталу. Той один Татарин, що втік, вже не був мені небезпечний, хоч би знайшов собі нових товаришів і вернув. Під мою рукою були три коні і заки Татари переплили би озеро, а щез би їм з очей. Я здохнув з мами намисто, нараменики і інші чічки, щоби було щось для дитини, коли підросте. По хвили над неїркою виросла могила з піску, каміня і дерня. Дитину я закутав у дергу, привязав на коні, сів на другого і пустив ся в дальшу дорогу. Дитина, більш-менш дволітня, вже трохи говорила, але, чи не розуміла мене, чи сама не знала, я не міг від неї видобути ні імен батьків, ні назви її улуса. Знала тільки се, що Саїда її імя.

— Ти мабуть став няньчити її? Тепер буде їй п'ять років. За десять будеш мати з неї жінку... з таким намистом, якого жадна козачка й не бачила.

— Я їй не няньчив. Не було як. Маму я вже раніше втратив був. Брата ні сестри не мав ніколи. Саїду приймив брат мого батька, Ілько Дрига. Він також сидить коло Саврани. Я взяв коні і пішов до козачої міліції черкаського старости в Чигирині. Ваші тато мій сотник.

— Чи з військом старости ідуть до Жулкевського також вільні козаки? — Богдан спитав. — Ті що під Сагайдачним і інші.

— Вони не йдуть, бо провідали, що Жулкевські ішов на знищення козаків, так, щоби й на насіне не лишило ся. Карна експедиція мала вже першого марта стати в Києві.

Сей похід на козаків Жулкевські мусів відкласти через вісти, що йдуть Турки і Татари. Козаки знають, що як мине ся небезпека бусурменська, то Польща знов оберне свій меч проти козаків. Козаки безпечні поти, поки над Польщею висить турецький меч. Тимто й вони не гадають власною кровю приносити Польщі славу, ні прискорювати хвилю польського походу проти козацтва. Ще й тото козаки хочуть показати Ляхам, що без помочи козаків Польща негодна нізким воювати. Коли Ляхи такий лицарський народ, кажуть тепер козаки, то нехай бодай раз справляться з ворогом власними шаблями, не висуваючи наперед козачих грудий... Так говорять козаки, і замість іти до Жулкевського, ску-

буть панські двори, дають українним королевцям школу.

— То ти себе не рахуєш до козаків?

— Чому так питаєте?

— Бо йдеш до Жулкевського...

— Я присяг служити в міліції старости. Присяг, то мушу йти, куди кажуть. Впрочім Жулкевські тепер вже не йде бити нашу віру.. Іде на віру бусурмена. Ще сей рік мушу видержати. По сім році кінчить ся мій час, до якого присяг. Потому буду, або кренак, або вільний козак... Запрожець... Але ви сего не скажете вашому батькови? — Гарасим додав, зміркувавши, що проговорив ся.

— Яке мені, або мому батькови діло до того, що ти будеш тоді, коли вже вийде час твоєї служби! Тепер ти мій чура... Впрочім, і я не в усім одної думки з моім батьком. Але, як ти присягав, так він мій батько, я його син. Мушу слухати.. коли на мов щастє, тепер похід не проти козаків, але проти бусурмена... Ти коли приїхав?

— В ночі. Почував на передмістю. Там коні і моя зброя.

— Яку маєш зброю? Які коні?

— Коні два верхові і два вючаки. Моя зброя шабля, пара пістолів і самопал.

— Я тут маю лише шаблю і пістолі. Але батько пише, що гіднійшу зброю дістану аж приїду до табору... Що знаєш про Турків? Де вони тепер і яка їх сила? Тут у Львові кажуть, що в цвітні, чи

в має Жулкевські погромив Аліманзора і здержав його похід.

— Де там погромив! Те звичайна польська перехвалка. Аліманзор, що прийшов був до Тегині, не пішов дальше, але завернув, бо ще не знав, що Жулкевському, котрий тоді ще сидів в Варі, не будуть помагати козаки. З початку червня вирушив мурза Білгородських Татар, Кантимір. Сторожити границь проти него Жулкевські вивели свого зятя, нашого старосту Даниловича. В дорозі сюди чув я, що вирушив також Турок Скіндер баша і вже стоїть з Турками й Татарами під Тегинею (Вендери), де дожидає приходу союзників: семигородського князя Бетленгабора, князів Волоши й Молдави та решти Турків.

— Сумніваюся, чи без помочи козаків Жулкевські устояться проти такої сили.

— Степ широкий, є куди втікати. Турки і Татари, як прийдуть, так і відійдуть.

— Але край зруйнують...

— Така вже доля наших сторін. Вони у вічній руїні.

Богдан і Гарасим рушили в дорогу разом з галицьким відділом драгунів Даниловича. До табору Жулкевського, що стояв коло села Періціян за Могилевом, дібрали ся при кінці серпня. Богдан зійшов ся з батьком.

— Мабуть не будеш мати нагоди зажити слави, — батько привитав Богдана...

— Жулкевські вже переписує ся зі Скінде-

ром, котрий рушив від Тегині і посуває ся горі Дністром, по західнім, правім його боці.

— Чи не хоче гетьман помирити ся з Турком на те, щоби зібраними проти него силами вдарити на козаків?

— Мабуть. Як до того прийде, то з мові сотні не багато лишить ся. Розбіжуть ся, бо одні не скочуть підіймати шабель на братів, другі таки пристануть до своєвільників.

— Я не дивувавсяби. Як би не те, що Данилович наш добродій, то хто зна, кудиб я пішов...

— Мовчи язичку, будеш їсти кашку. Думай собі, що хочеш, але язик держи за зубами і не зроби якої дурниці, котра нас зруйнувалаби.. Ти відпични, я піду до старости. Военна рада мабуть скінчилася, може будуть нові прикази...

На раді Жулкевські прочитав два листи Скіндера, оба вислані дня двацять п'ятого серпня. Один лист Скіндер вислав з Вихова, другий вже з над ріки Коїнда. В першім листі баша писав, що іде до Сорік, де хоче розмовитися з Жулкевським щоби з ним обговорити плян знищення козаків. В другім листі Скіндер писав, що ідучи до Сорік дізнав ся про наскок рашківських козаків на його волоських союзників. Волохи відіместили ся без його відома та дозволу. Взяли приступом Рашків, зруйнували і спалили його. Сі листи привіз

Жулкевському турецький старшина Алмаш. Він проговорився і виявив, що Рашків казав узяти і спалити такий сам Скіндер, бо рашківський замок забарикадував Татарам шлях в землі України.

Окрім листів, Алмаш привіз ще усні пропозиції Скіндера, яких турецький гетьман не хотів виявити всій старшині польського війська, полишаючи самому Жулкевському рішення, що виявити і що задержати в тайні. На військовій раді Жулкевський тільки відчитав листи Скіндера, промовчуючи все те, що турецький посол переказав йому усно. По військовій раді Жулкевський відписав Скіндерові такий того самого дня, щоб то двайцять дев'ятого серпня. Написав, що готов розпочати переговори. Окрім листа, польський гетьман переказав турецькому усно запевнене, що Польща не думає воювати з Турком і на доказ своїй приязни вигубить до накорінка козацьке плем'я, сього головного ворога бусурменства.

Михайло Хмельницький почув від Даниловича, який вислід військової ради і вернув до свого намету.

— Не буде війни! — сказав до сина.

— Вже помирилися?

— Ще ні, але до того йде. Військо таки зараз вирушить звідси і стане табором під Яругою, бо там зручніше боронитися. Хоч йде до миру, то все таки треба бути, приготуваним і на інший випадок.

Першого вересня польський табор під Яругою вже був упорядкований. Від полудня боронив його глибокий і бистрый Дністер. Щоби табор забезпечити від сходу і заходу, військо викопало рови і висипало вали. Відділ Михайла Хмельницького став на тім кінці східного валу, що припірав до Дністра, пару сот кроків перед бродом. Його задача була боронити брід, щоби ворог не пробрався через ріку на сей бік.

Вали ще не цілком були готові, коли по тім боці появили ся перші чамбули Татарів Кантиміра. Кантимір знав, що між Скіндером і Жулкевським ведуть ся мирові переговори; знав, що Жулкевські хотів би зберегти польське військо до війни з козаками. Одно і друге казало сподівати ся, що польське військо обмежить ся виключно на оборону свого табора і не буде розпочинати бою, коли Татари підуть реквірувати, хоч би з під самого носа Жулкевського. Рахуючи так, Кантимір казав своїм Татарам пробратися через Дністер, що вони й зробили. Перейшли Дністер і навкруги польського табора пліндрували, брали ясир і палили. Дехто в польським таборі, як приміром галицький Українець, і винницький староста Олександр Балабан хотіли вихопити ся з тзбору, щоби Татарву зігнати назад за Дністер. І Михайло Хмельницький просив ся, щоби його сотни позволено вийти на герець. Сотник Даниловича надіявся, що

при сій нагоді відзначить ся його син і зверне на себе увагу отаманів. Але коротке і тверде слово Жулкевського „ні!“, закінчило всі розмови про вилазку. Жулкевські лише написав листа до Скіндера з просьбою, щоби Татарам заборонив переходити Дністер, бо се могло би поневати згоду між Туреччиною і Польщею. Успіх листа показав ся зараз на другий день, бо Татари вернули за Дністер, де вже був Скіндер з п'ятнадцятьма тисячами Турків, чотирнадцятьма тисячами Волохів і Молдован. Татарви було сімдесять тисячок. До них прийшов ще з семигородським війском Бетлен Габор. Скіндер ставув табором по тім боці Дністра проти місточка Підбіле. Між обома ворожими таборами були дві милі відстані.

На кінци валу обсадженого сотвию Хмельницького стояла батерія, що опановувала приступ до броду по тім боці Дністра. По сім боці брід був загороджений засіками укритими в густім молоднику. Там день і ніч стояла сторожа з сотни Хмельницького.

П'ятого вересня сторожу при самім березі мав Богдан з Гарасимом. Сиділи укриті в кущах і час до часу окидали оком брід і степ по тім боці ріки.

— Скучно тут, — промовив Гарасим.

— Мабуть завтра, позавтра скінчить ся та комедія війни. Вчера прийшли від Скіндера Аліага і Капіджі баша. Я чув, що

Жулківські вже годить ся на всі жадава Турків, окрім жадава, щоби Поляки самі зруйнували і не відбудували городів, в котрих живуть козаки, і в котрих час до часу можуть мати захист.

— Всі города в цій Україні?

— Всі пограничні: Чигирин, Корсунь, Черкаси, Білу Церкву, Канів, Умань, Бершаду...

— І Бершаду?! — скрикнув Гарасим, схопившись на ноги. — Я, хоч присяг до кінця року, зараз кину службу. Втечу до вуйка Босого, перестерегчи його. То він збудував Бершаду, він до сеї пори здержував нею і своїм лицарством татарські походи сим шляхом в глибину краю.

— Погоди! Ще не знаємо, чи Жулківські згодить ся на се жадава Турків. Міркую, не дозволять пани, що навкруги тих городів мають свої маєтки. Чичирив, Черкаси, й інші, то города його власного зятя.

— Як не перестережу Босого зараз, готово бути запізно.

— А то що?! — Богдан крикнув, глянувши на степ за Дністром. — До броду чвалає ватага їздців.

— Хтож би то був, як не Татари! Таки Татари. Добре бачу, мое око зірке.

Богдан свиснув. З валів відповіли йому свистом, на знак, що чули пересторогу. За хвилинку гримнула гармата. По тім боці

Дністра, парусот кроків перед наближаючими ся до броду їздцями впала бомба. її льонт курив ся. В ту мить їздці зупинили коні, зсунули ся з них і припали до землі. Коні також полягали коло своїх павів. Ледви се вчинили, бомба луснула, розкидаючи на всі сторони свій череп, камінчики і пісок. Їздці схопили ся на ноги і стали вимахувати шапками.

— То посольство, — сказав Богдан і разом з Гарасимом висунув ся з кущів. З валу зійшов його батько.

— Ну, ну, — сказав, коли придивив ся Татарам, котрі вже станули над рікою, ждучи на знак, що їм не боронять пройти ріку. — Буде згода, коли такий знятний до нас в гості. Той на білім кони не хто инший, як Алішах-мурза, брат і заступник хана.

Сотник махнув шапкою. Від татарського гуртка відділили ся два і візали в воду. Алішах-мурза з двома другими лешив ся на березі. Там воли стояли поти, поки два їх послы не пробрали ся на лівий беріг. Аж коли сі два, ведені сотником, щезли в кущах, Алішах з обома товаришами завернув і почвадав назад в сторону турецького табору. Михайло Хмельницький повів послів до Жулкевського.

— Коли брат хана вислав окремих послів, то Кримці мабуть хочуть переговорювати з Жулкевським поза плечима Скіндера, — замітив Богдан.

— Я може дурницю скажу, — відповів Гарасим, — бо я протий козак, чи, як пани кажуть, протий хлоп. Але мій хлопський розум каже, що було би ліпше, замість з тими нехристами торгувати ся, вда-рити на них і вирізати їх до ноги.

— Воно справді було би ліпше, але Жулкевські не має тільки сил.

— Сил має досить... більше, ніж треба. Віда тільки в тім, що кілька в таборі панів шляхтичів, тільки й зазбровник бабів. То лицарі, що бють язиками, не шаблями.. Нехай би гетьман лишив своє панське ли-царство в таборі, щоби далі пило і бенке-тувало. Але нехай би вицувтив на ворога усю людську челядь!

— Тої челяди таки замало на такого сильного ворога.

— Мій хлопський розум каже, що не замало. Я, очевидно, не думаю про вилазку в білий день... Я тут знаю кожду пядь зе-млі. Бачите сей байрак по тім боці? По-тому яр і балка. Там на право знов яр. Не видко, щоби ворог обсадив сі проходи, ко-трими можна діратися до його табору. Одним яром можна обійти турецький табор аж до шатра Скіндера, другим зайти в са-му середину Квантемірових Татар. Лише в ночі підплисти би байдаками до таких місць, з котрих яких пять сотень війська ді-бралосьби непомітно до одного яру, пять со-тень до другого. Можнаб захопити самого Скіндера і на цілий табор кинути такий

жах, що всьо пішлоби в розтіч. Тоді обома бродами пробраласьби через ріку решта війська і довершила би розгром поганської сили... Щось в кущах рухає ся!.. Ви не чули?

Гарасим замовк, оба стали наслухувати.

— Може який птах,—сказав Богдан. — Я не чув нічого.

— Кажу вам, — Гарасим тягнув дальше, — що тут знаю кожду пядь землі і підвів би хлопців аж під намет Скіндера, та в саму середину Буджаків... В кущах таки щось є... Хтось нас підслухує.

Гарасим встав і пірнув глубше в кущі. За ним ступав Богдан. Ледви зробили пару кроків, з землі перед Гарасимом схопив ся на ноги Татарин і вихопив з за пояса кинджал. Хвилю оба стояли неподвижно, вдивляючи ся один в одного. Нараз Гарасим плеснув руками і крикнув здивуваним голосом:

— Шагін Герай!.. Ви не в Персії?

— Ти знаєш мене? — крикнув Татарин, відскочивши два кроки в зад, мабуть, щоби втечи. Погадавши хвилю, скочив знов вперед, підвівши до гори руку з кинджалом.

— Такі, що тут знають мене, моя смерть. Радше загибай ти!

Богдан, що стояв зараз за Гарасимом, копнув його в коліно так, що той повалив ся на землю. Татарин, що замахнувся кинджалом на Гарасима, поцілив у порожнечу, втратив рівновагу і впав на свого мнимого

ворога. В ту же мить сів на него Богдан, вхопив його обі руки і скрутив їх на спину. Татарин лежав обезсилений. Гарасим виповз з під него і сів.

— Ти чого сів?! — крикнув Богдан. —
Бери ремінь і вяжи руки!. Не чуєш?..

— Та чую. Але...

— Що, але? Вяжи!

— Та чути, чую; звязати звязу... Але міркую, що воно не потрібне. Сумніваю ся, чи Шагін Герай підкрадався до нас як спільник того нашого ворога, що стоїть за рікою. Може би насамперед розмовити ся з ним? Він балакає по нашому. Як возьмемо його між себе, то не втече. А як би рушив ся, то заки скочить, дістане ножем між ребра.

— Про мене... Але ходім назад на наше місце, бо нас поставили сторожити броду.

Гарасим виймив з за пояса Шагіна дві пістолі і всунув собі за хоблаву. Кинджал Шагіна вже був в руді Богдана.

— Ви чули, що ми про вас балакали? — Богдан спитав Татарина.

— Чув і зрозумів.

— То ходіть з нами. Недалеко відси. Найбільше пять кроків.

Пішли з Татариним назад на своє місце і засіли в кущах так, щоби мати на очах брід, але щоби їх самих ніхто не доглянув.

— Ви не значте, хто я, і звідки вас знаю, — розпочав розмову Гарасим. — Але

я вам скажу, що ви своїм кинджалом хотіли заколоти сина чоловіка, котрий за вас погиб в бою з ханом Джанібеком. Я сестриню Василя Босого. Ілько Дриґа, ваш добрий знакомий, то мій батько, царство йому небесне. Вас знаю, бо й я бив ся під вашим бунчуком.

— Вибач, хлопче, — промовив Татарин, витягаючи до Гарасима руку. — Я не знав хто ти. Тепер можу тобі сказати, що мене сюди привело... Але тільки тобі одному, — додав, зиркнувши на Богдана.

— Що гадаєте сказати мені, може чути й сей молодий шляхтич. Я його чура, але думка в нас одна.

— Отже слухайте. Мабуть оба знаєте, що по тім нещаснім бою я втік до перського царя, бо то найбільший ворог турецького султана. Ви мусіли також чути, що між ними прийшло до війни. До мене залетіли вісти, що Турок ладить психід проти козаків і проти Польщі. Я між кримськими беями і мурзами маю кількох потайних союзників. Коли би проти Турків і Вуджаків станула більша польська сила, ще й до того прийшли козаки з моїми кримськими приятелями, то можна би подужати Турків, розбити Кантиміра і звалити хана. Я став би ханом і вічним союзником козачої України. Тоді й Польща помярилась би з Кримом і з козаками.

— Як ви се загадали зробити? — спитав Богдан.

— Тепер не пора говорити про мій перший плян, з котрим я потайно приїхав сюди з Персії. Тут нема козаків. Але можна би зачати тепер без них. Я вже був між Кримцями в таборі Скіндера і балакав з одним беем. Наколи би Поляки неожидано переступили Дністер і сильнійше натисли на Турків, то той бей, мій союзник вдарив би на найвірнійшу ханови частину орди. Наслідком того була би паніка. Щоби себе спасти, татарське військо проголосило би мене ханом і повело би до Бахчисараю... Які три милі за табором Скіндера стоїть велика ватага козаків. Можна би дістати й їх поміч. Я хотів дібрати ся до старости Балабава, бо гадаю, що з всіх польських стаманів його найскорше приєднаю для мого пляну. Ось чому я крав ся до вашого табору і впав у ваші руки.

— Ваш плян доповняє се, що перед хвилиною вигидав був Гарасим, — сказав Богдан, коли Шагін скінчив. — Розкажи Гарасиме й йому твій плян.

Коли Гарасим повторив се, що сказав був Богданови, Шагінрови засвітили ся очи.

— Чудово! — крикнув. — Одночасно наскок на намет Скіндера, наскок на Буджаків в самій середині їх табору, бунт в кримській орді і атака польського війська... Зведіть мене з Балабаном... Але так, щоби ніхто не бачив мене, та щоби послали Скіндера і Алінаха не дізнали ся, що я тут.

— Насамперед мушу звістити про вас і ваші наміри мого батька і віддати вас в його руки, — відповів Богдан.

— Не видасть мене він, або й Жулкевські, коли мого пляну не приймуть і зі Скіндером таки погодять ся?

— Скажу батькови, що ви віддали ся в мої і його руки на моє слово. Він, або дістане для вас всяке обезпечене, або дозволить вам відійти.

— Добре. Веди мене до батька.

— Він прийде сюди... Насамперед возьміть назад ваші пістолі і кинджал. Гарасиме! Батько мабуть на окопах при гарматі. Скоч до него і проси сюди. По дорозі, ведучи його до нас, розкажи, в чім діло.

Гарасим відійшов і по хвили вернув з Михайлом Хмельницьким. Сотник вислухав, подумав і сказав:

— Гадка, щоби звернути ся до Балабана, дуже добра. Він не Лях, у него лицарська вдача. На воєнній раді найбільше він напірає на се, щоби з ворогом звести кровавий бій. Але Жулкевському все повело ся вираховати, що наші сили за слабі, що ворог подужає нас і згине одиноке військо, яке річ посполита має на звищене козацтва. Тим то й воєнна рада, в котрій більше заяців, ніж лицарів, все Балабана переголосувала. Тепер, маючи такий план, міркую, і Жулкевські не важить ся промовляти за миром. Тут лиш одна заковика. Моїм отаманом є воевода Данилович, зять гетьмана.

Без відома і дозволу Даниловича мені не ало ся зводити вас з иншим отаманом. Або ви самі глядайте дороги до Балабана й не згадуючи, що говорили з нами, або я зведу вас з Даниловичем, котрому скажете, що хочете побалакати також з Балабаном. Данилович і Балабан будуть в сім ділі одної думки. Гадаю, що ся думка й на воєнній раді побідить.

— Чи у Даниловича буде мати вагу слово вашого сина?

— Маєте й мое слово. Даниловичеви скажу, що приведу вас до него, або його до вас, як і він дасть слово, що хоч би не прийшло до ніякої згоди з вами, він пу-стить вас вільного.

Остник звів Шагіна з Даниловичем. По короткій розмові Данилович привів Балабана. Оба були одушевлені пляном Шагіна. Не сумнівали ся, що дасть світлу побіду.

Саме тоді Жулкевські сидів в своїм шатрі з послами Кримця Алішаха мурзи. В другім шатрі посол Скіндера Аліага ждав на продовжене розмови з гетьманом, перерваної приходом послів Алішаха.

— Я в імени короля і річі посполиті — говорив Жулкевські, — позволю Кримцям заняти Запороже аж по Тямин і Орелю, вирізати весь козачий народ сеї землі, зруйнувати Чигирин, Черкаси і всі городи на південь від лінії Черкаси - Бершава. Zobовязую ся також відібрати всім козакам

на північ від сеї лінії всі їх станові вольности, та всіх козаків-нешляхту повернути в панщинних хлопів. Упомінки, які польські королі зобов'язались були платити ханови, король дальше буде платити, з винятком упомінок залеглих, бо з порожнього не наллеш.

— Нехай зложать ваші пани, — сказали послы. — У вас що пятий пан має маєток більшай, ніж сто польських королів у куші. Впрочім, як би всі ті, що арендують королівські маєтності, платили арендний чинш, то польський король був би найбільшим богатирем між монархами всего світа.

— Наші пани не такі, щоби вітчизні служити грішми, — Жулкевські відповів. — У нас, чим більший пан, тим нахабнійше престагає руку до короля і кричить: „дай!“

— Без заплати залеглого гарачу не буде мира.

— Не говоріть „гарач“...

— Вам правда осоружня, бо ви Лях.. Нехай то не буде гарач. Але наш цар думався тепер до того, що сума, яку Польща платить Кримви, на гарач достаточна. На упомінки вона за мала. Як не хочете, щоби ми дратували ваш шляхоцький гонір, то замість гарачу платіть упомінки, але суму потрійну.

Жулкевські аж впрів, почувши таке. З клопоту, що відповісти, висвободив його

вартовий. Він відхилив входову занавісу і сказав:

— Пане гетьман, воевода Данилович просить на розмову.

— Ти тямши мій приказ?! — гетьман крикнув так сердито, що вартовий поблід і відскочив пару кроків взад, бо Жулкевські вхопив зі стола пістолю і справив її до вартового.

— Не казав я, — кричав гетьман, — що не смієш нікого зголошувати?! Що по скінченій розмові сам вийду...

Гетьман був би може й випалив в груди неслухняного вартового, коли би між обох не всунув ся Данилович.

— Тату! — промовив. — Він не хотів зголосити мене, але я знасилував його погрозами. Стало ся щось таке нове, неждане і важне, що на хвилю треба відкласти всі переговори і негайно скликати воєнну раду. Будьте ласкаві вийти до мене на пару слів.

Жулкевські вийшов до Даниловича і оба відступили кільканацять кроків від намету.

— Маємо союзника, — сказав Данилович. — В нашім таборі клятий ворог кримського хана, Кантиміра і Турків.

— Хто то міг би бути?... Найбільший їх ворог Шагін Герай, але він в Персії.

— Він тут, в нашім таборі...

— То якийсь мантій...

— Не мантий. Його знає лично Балабан і один козак з моєї міліції. Шагін Герай має плян, котрий віддасть в наші руки цілий ворожий табір.

— Приведи його сюди.

— Він хоче бачитися з вами без свідків, ще й таких, як послаї Алішаха.

— То веди мене до него.

— Але він поставив вступну умову, бо, як каже, не хоче впасти в тенета. Він вже має слово моє і Балабана, що як не приймемо спілки з ним, то він буде міг безпечно відійти від нас.

Жулкевські скочив, неначеб його оса вжалила.

— Як можна було бути таким необережним?! Давати таке слово без мого відома і дозволу!

— Без того слова він взагалі був би не зачинав розмови з нами і був би відійшов.

— Він має ваше слово, отже ваші гогови в тім, як додержати його. Я зроблю се, що на мою думку є обовязком отамана армії і заступника польської корони.

Жулкевські вернув до намету, попросив послів, щоби розгостили ся, бо він на хвилину мусить відійти. Данилович повів його валом по східнім боці табору і зійшов з ним у низ в кущі, де їх дожидав Балабан з Шагіном. Богдан і його чура відійшли на своє місце коло броду зараз тоді, коли до Шагіна прийшов Данилович. Михайло Хмельницький вернув до гармати на окопі. Жулкевські вислу-

хав уважно цілій плян Шагiна і запевнене, що як стане ханом, то Кримці ніколи не на-рушать гравиць Польщи та все дадуть по-мiч проти буджацьких Татар, чи проти Турка.

Гетьман взяв на бiк Даниловича і Балабана.

— Того Шагiна, — сказав, — неначе сам Бог прислав нам з неба. Я вже кiнчив торги з Турками і Татарами. Я вже годив ся на мир, для Польщи, будь що будь ганебний. Тепер заспiваю инакшої.

— Вдаримо на них? — спитав Балабан урадуваний.

— Вдаримо, але не так, як загадав Шагiн. Вдаримо словами. Тепер відкину деякі їх домагання, на які я вже згодив ся був. Крім того поставлю власні. Тепер вони змякнуть.

— Не розумію вас, пане гетьмане, — перебив Балабан. — Не скористаємо з пляну Шагiна?

— Використаємо його особу... його присутність в нашiм таборі... його голову..

— Не второпаю!

— Бо всі вашi мисли зверненi лише в один бiк. Людські мисли так само, як очі. Дивиш ся лише в лiво, то не бачиш того, що діє ся праворуч. Ви в сiй хвили думаєте лише думками воєного отамана. Не забувайте, що в ситуації, в котрих головний отаман мусить бути дипломатом, котрий замість бити ся, робить мир. Голова Шагiна спасе рiч посполиту від мира,

котрий крикуни назвалиб ганебним. Голова Шагіна дасть річи посполитий мир користний і гоноровий.

— Не знати, чи на таке згодить ся воєнна рада?

— Воєнна рада тут непотрібна. Діло можемо полагодити в трійку, як тут стоїмо.

— Я обстаю при тім, щоби скликати воєнну раду, — сказав Балабан рішучо. — Як иї, то я з моїм військом піду на власну руку і на власний страх.

Данилович мовчав, бо був одної думки з Балабаном, але не хотів перечити ся з гетьманом і тестем. Жулкевські зміркував се.

— Добре, — сказав. — Скликте раду, але тільки головних отаманів. Я піду до послів, сказати їм, щоби дожидали висліду ради.

Жулкевські вернув до свого намету. Данилович пішов скликувати раду. Балабан приступив до Шагіна.

— Ви маєте моє слово і слово Даниловича. Жулкевські не хотів обезпечити вас.

— Спасибі вам за сю пересторогу. Дальше й не говоріть. Я вже знаю, чим то заносить. Бувайте здорові.

— Ще не всьо пропало. Буде воєнна рада. Гадаю, що зломимо упір старого. На всякий случай найдіть собі безпечне місце. Як воєнна рада одобрить ваш плян і як для вашої особи в нашім таборі не буде небезпеки, то о півночи випущу тричі по дві ракети. Тоді зайдіть до мене. Мій табор при північнім кінци західних оконів.

Шагін чкурнув в кущі, де зійшовся з Гарасимом, котрий провів його аж до коня. Балабан пішов на воєнну раду.

— Все те, що я вам вже прирік був, мушу перечеркнути, — Жулкевські сказав послам Алішаха, коли вернув до свого намету. — Тепер відкидаю ваше жадане зруйнованя пограничних городів і відкидаю гаранч. Крім того жадаю, щоби ви очистили з козаків Запороже, вступили ся назад на Крим і заприсягли вічний мир з Польщю.

— То ми можемо відійти? — спитали послы, збентежені і розарені такими домаганнями.

— Я ще не скінчив. Не сердьте ся, бо як почувте решту, самі скажете, що умови, які я вам даю, для вас користнійші, ніж все те, що ви від нас жадали. За такий мир, а... дам вам... Шагін Герая.

Послы випулили на него очи. Хвилию мовчали, аж один роземіав ся.

— Польські руки сягають аж до Персії?

— Він в моїх руках... Він в моїм таборі. В вашім таборі велика сила його прихильників... Ждуть нетерпеливо на наш перехід через Дністер.

— Не жартуєте?

— Як жартую, як не дам вам Шагіна то буде неважна наша умова.

— Що на таку злагоду скажуть Скіндер і Каятімір?

— Як загрозите Скіндерови, що Кримці відійдуть, то він змякне, бо знає, що без вас він проти мене не остойтєся.

— Ми не маємо повновласти підписати таку згаду. Не виключене, що Алішах згодить ся на таке, як почує, що Шагін в твоїх руках.

— То вертайте до Алішаха і перекажіть йому мої умови. З вами вишло мого посла. Він розмовить ся насамперед з Алішахом, потому зі Скіндером. Будьте ласкаві заждати хвилию в посольськїм наметі.

Посли відійшли і до гетьманського намету прийшов покликачий гетьманом теребовельський староста Петро Ожга. Гетьман побалакав з ним і відіслав його до татарських послів. До намету прийшли послы Скіндера, Алі ага, Капіджі баша.

— Все те, що про умови мира я сказав вам раньше, відкликую, — промовив до них Жулкевські. — Не тому, щоби я надумав ся взагалі відкинути згаду. Але стало ся щось таке, що я мушу насамперед порозуміти ся з Алішахом, бо Кримці, то наш найбільший клопіт. Нові умови мира з вашим султаном везе до Скіндера мій посол Ожга. Він за хвилию відіде з послами Алішаха. По розмові з Алішахом піде до Скіндера. Ви, Алі аго, лишіть ся в мене, Капіджі нехай іде з Ожгою і верне до мене з відповідію Скіндера... Згада?

— Коли не можна инакше, то нехай і так буде, — відповів Алі ага.

Коли Жулкевські прийшов до намету, в котрім зібрала ся воєнна рада, вже всі знали в чім діло. Данидович і Балабан не розказали товаришам тільки сего, що про все те думає сам гетьман. Тому велике

було розчароване і зачудуване, коли промовив Жулкевські.

— Плян Шагіна, то загибель річи посполитої, — промовив гетьман. — Бо прошу поміркувати, що по хвилевій нашій побіді, по великім, але хвилевім тріумфі мусіло би, прийти. Скажіть самі: Хто більший ворог річи посполитої, хто її загибель? Бусурмени, чи українські козаки? Козаки, як поростуть в піре, відірвуть від корони ціле Подніпрове. Не дуріть ся, що кінець може бути инший! Де вони мають силу, там вже тепер беруть населене під свій присуд. Тим сей шматок землі відривають від польської держави. Доказом ціле Запороже. По опанованю Подніпровя, козаки опанують і прочі українські землі польської річи посполитої. Турок, чи Татарин спліндрує наші землі, але верне домів, полишаючи саму землю при польській короні.

— Бусурмени беруть ясир і обезлюднюють наші землі, наші маєтки! — крикнув Балабан.

— Але на насіне лишають, — відповів гетьман. — Українське племя таке плодівите, що рук до праці нашим панам ніколи не хибне.

— Шагін обезпечив би наші землі від наскоків Кримців, давав би поміч проти Бурджаків, проти Турка.

— Ви забуваєте, що найнебезпечнішим ворогом річи посполитої є і буде, бо мусить бути, український козак. Шагін не буде руйнувати українних земель, але й не дозволить

нам вигубити козацтва, сего українного полтроства. Впрочім на Кримців маємо споеіб. Нашим вірним союзником стане й нинішний хан і зрезигнує з гальблячих Польщу упомінків — за голову Шагіна...

— Шукай вітра в поли! — крикнув розярений Балабан, перебиваючи тим мертвецьку тишину, яка по послідних словах гетьмана запанувала на раді. — Його голова безпечна. Безпечнійша, ніж моя... Підписуйте ганебний мир тоді, коли світла побіда сама паєє ся до нас. Підписуйте!... Мене при тім не буде...

Балабан звернув ся до виходу.

— Стій! — крикнув Жулкевські. — Чи тим ви, пане старосто, хочете сказати, що пустите на волю мого вєзня, від котрого зависить користний мир і будучність річи посполитої? Чи знаєте, чим се пахне? Чи знаєте, яку гетьман в воєннім поході має владу над кожним воєяком і над вами?

— Знаю. Тому я сказав, що моя голова не така безпечна, як голова Шагіна. Успокою вас запевненєм, що не іду випустити, або перестерегчи Шагіна. Лише пригадаю вам ваші власні слова. Ви сказали, що як я і воєвода Данилович словом чести обезпечили Шагіна, що в нашім таборі не грозить йому ніяка небезпека, то наша голова в тім, щоби на нашій лицарській чести не лишила ся пляма. Я Шагіна не випустив і не випущу, бо він не був мені відданий під варту. Але скажу ще раз, що хто схоче головою Шагіна купити угоду з Кримом, мусить насамперед ймити вітер в поли. Його в нашім таборі вже

давно нема. Коли ви, гетьмане, не згодили ся зараз на його плян і своєю остаточну відповідь відклали, він мусів здогадати ся, що для него найбезпечніша дорога назад на Перею.

Жулкевські стояв хвилю німий. Махнув рукою на знак, що рада скінчена, сплюнув і вийшов, полишаючи в наметі остовпілих отаманів. Жулкевські зараз вислав додаткового посла до Ожги з вісткою, що Шагін Герай втік.

Алішах, котрий в імени хана вже був прийняв всі пункти угоди подані Жулкевським, троха не сказив ся, коли Ожга сказав йому про побіг небезпечного претендента на ханство. Зразу гороіжив ся і ставив умови ще твердші, ніж були ті, з якими були у Жулкевського його послі. Коли вишуміла перша лють, він спокірнів. Став потерпати, що Шагін, котрий між Кримцями мав багато прихильників, наробить в орді колотнечі. Кримська орда повинна була таки зараз вернути домів, щоби обезпечити хана Джанібєка перед можливою революцією прихильників Шагіна. Алішах пішов до Скіндера і заявив, що в імени хана ставить тепер лише жаданє, щоби Польща далі платила гарач. Зруйнованя пограничних городів Алішах вже не жадав. Жадавав тільки зруйнованя Бершади і всіх городців та осель на південь від Бершади, бо Бершада і земля далі долі Богом є гніздом козаків, що приятелюють з Шагіном.

Сквідер потерпав, що як Татари відійдуть, то Жулкєвського може таки скортить вдарити на мале турецьке військо, одже Ожга дістав таку відповідь, яку подиктував Алішах. Жулкєвські прийняв татарсько-турецькі умови мира. Зараз по підписаню мирового договору від Дністра відступили Турки, за ними Татари. Польське військо вирушило на другий день. Жулкєвські йшов пришрубувати козацьке „лотроство, то розбєствійоне хлопство“. Зажадав від них, щоби всі, поки що пішли на Дніпро і до него прислали кількох поважних, котрим він перекажє королівську волю.

— Від вас до нас така сама дорога, як від нас до вас — козаки відповіли. — Хто хоче з нами говорити, нехай прийде до нас, бо як ми надумаємося йти, то підемо хіба всі.

Ще заки військо Жулкєвського рушуло з табору, зараз того дня, коли обі сторони підписали мир, Михайло Хмельницький закликав сина і разом з ним зійшов над Дністер. Там сіли на березі і якийсь час дивилися, як щезають, один по однім послідні татарські чамбули.

— Тобі не всмак се, що сталося? — перший зачав батько.

— Я ні отаман, ні дипломат. Не мені судити, добре, чи зле сталося.

— Але ти волів би з сим військом не йти дальше?

— Нігде правди діти... Не велику маю охоту бити на власну віру.

— Тож то. Я мушу йти, бо йде Дани-

лович, мій добродій. І за старий я, щоби озиратися за новим хлібом; за старий, щоби зачинати жити в світі иншим від того, в яким досі жив... Що инше ти. Ти неначе що лиш на світ народився. Ще не можеш знати, куди все те піде, в яким світі опинишся на старости літ і з ким будеш мусів їсти свій насушний хліб.. в добрій злагоді. Я з широко розплющеними очима дивлюся на все те, що тут дієся; добре наслухую, що говориться. Бачу і чую, чим воздух вагітний. Склавши до купи все те, що бачу і чую, я додумався до того, що тут незабаром не так буде, як тепер, і той, що перед собою має ще далеку будучність, не повинен пхати палців між двері..

Батько замовк і син мовчав.

— Значить, ви радите мені відстати від вашого походу? — спитав Богдан.

— Але й не перекинутися на другу сторону. Такий вітрогон, як ти, всьо готов зробити. Се мене зарізало би... Як би мій син пішов до своєвільників.

— То щож маю робити?

— Поїдеш до Суботова. Будеш газдувати. З тобою поїде Гарасим. Возьмете лише одного вючака, щоби було зручніше ходити проміж дощ. Тепер усюди вишпорять Татари, розбійничі ватаги... ну, і не ліпші від них хоругви королівського війська. Але Гарасим знає добре сі сторони. Гадаю, що проведе тебе, виминаючи підозрені ватаги і проховзуючися проміж них. Поїдете. на Вар, Винницю, Черкаси і Тясмином до Чи-

гирина. Дорога, правда, далека, робиться велике колесо, але зате подорож безпечніша.

— Гадаю, що найліпше вавправці на Бершаду. Гарасим схоче відвідати свого вуйка Босого, свого стрийка десь коло Саврані.

— Лиш не на Бершаду! — крикнув батько. — Нині, то найнебезпечніший шлях.

— Самі кажете, що Гарасим знає ці сторони. Він там неначе в своїй хаті.

— Нині се знанє йому не допоможе. Там буде пекло.

— Може там зійдеся королівське військо з козаками?

— Буде ще гірше!

Старий Хмельницький замовк. Не хотів виявити військової тайни, але бачив, що як не скаже причини, то син не увірить в безпеку і таки пустить ся на Бершаду. Отже рішився виявити причину своєї оцо зидії проти дороги просто ід сходови. Він знав свого сина. Знав, що обережний і довгим язиком не грішить.

— Бершада буде завтра горіти. Її населене піде в ясир, або під ніж. Те саме буде з оселями на південь від Бершади... Така воля королівського гетьмана.

— Він сам іде руйнувати?..

— Сам ні. Зробиться татарськими руками.

— Треба боржій перестерегти Богого й инших...

— Запізно! Запізно і не вільно Се тайна частина мирового договора. За виявленє сеї тайни кара на горло. Жулкевські

не знає жартів. Як тобі миє моє горло і твоє власне, то користай з сеї тайни сам, виминаючи непевні шляхи і мовчи.

— Коли маю рушити в дорогу?

— Чим скорше, тим ліше. Може завтра дсєвіта.. Гарасимови про Бершаду ані слова!

Батько й син вернули до табору. Богдан знайшов Гарасима коло коний. Чистив свого, підсипаючи йому свєс.

— Ти так, начєб впряджав ся в дорогу? — заговорив до него Богдан. — Чи не думаєш ти згубити ся?

— Як згубитися? — воркнув Гарасим, не підводячи очий.

— Так, як вже згубилося шість инших козаків з сотні мого батька.. Розтікають ся.

— Я вам скажу, чому, паничу. Розтікаються, бо чули, що гетьман іде на козаків. Брат не хоче йти на брата, отже втікає. Побачите, що Жулкевські ще до Бару не зайде, а з сотні вашого тата не лишить ся й половина.

— Ти також згубиш ся по дорозі?

Гарасим замняв ся.

— Знаєш, що зі мною можеш говорити широ...

— Гарасим озирнув ся, чи нема кого на підслухах.

— Я сам хотів поговорити з вами, та не знав, як зачати. Коли ви самі зачепили, то скажу вам лише тільки, що на брата, на мою віру шаблі не підійму... І.. і вам не ядо ся.

— Я також не піду далі з Жулкевським. Поїду до Суботова газдувати. З батьком я вже говорив про се. Поїдеш зі мною, як мій чуря.

Гарасим аж підскочив з радості.

— То добре. Не треба буде губити ся по дорозі, ані втікати з відси... Коли їдемо?

— Кудиб ми поїхали? Ти знаєш всі шляхи. Куди найблизша дорога і найбезпечнійша?

— Найблизша на Бершаду. Для мене вона й найбезпечнійша, бо знаю її.

— І я хотів би бути в Бершаді, але батько заборонив мені ту дорогу. Каже їхати на Бар, Винницю, Черкаси.

— Кажу вам, що під моїм проводом шлях на Бершаду буде безпечнійший, ніж на Бар.

— Не в небезпеці головна перешкода. Є инша причина, про котру не вільно мені говорити.

— Я мушу бути у вуйка і в стрийка. Як ви поїдете на Бар, то, кажу вам довірочно, втечу.

— Не можна би, виїхавши з табору на Бар, звернути непомітно на Бершаду?

— Чому ні?!... А вам нащо Бершада?

— Вмієш держати язик за зубами?

— Ви ще не пізнали мене?

— Отже, слухай хлопче!... Але, кажу тобі, як виявиш тайну, то мені й тобі і мому батькови кара на горло!... Бершада і всі оселі та городці на південь від Бер-

пади васужені на спаленє, ясир і смерть. Треба перестерегти їх...

— Звідки знаєте? Хто се мав би збити? З Татарами мир.

— Саме тому, що мир, Кримці виторгували се від Жулкевського. Руйнувати будуть Кримці, може й при помочи польського війська... Не забудь, що се тайна. За виявленє тайни кара на горло.

— Насамперед се горло треба ймити! — Гарасим крикнув. — Я таки зараз іду...

— Ти вдурів? Не кричи так! Я їду з тобою. Батько сказав мені, що чим скорше, тим ліпше. Піду до него і скажу, що поїду зараз, бо в ночі безпечнійше.

— Таки правда, що безпечнійше. Як в ті сторони пішли, чи підуть Татари, що будуть руйнувати, то в білу днину тяжко буде проховзнути ся непомітно проміж їх чамбули. В ночі Татари будуть відпочивати. Не боячи ся по заключеню мира наскоку, будуть налити огні. Тоді не тяжко виминати їх леговища.

Старий Хмельницький також був тої думки, що в ночі безпечнійше їхати і позволив синові відіхати таки сеї ночі... З Яруги до Бершади воздушною лінією чотирнацять миль. Ріки, багна, дебри, яри і оселі, які їм прийшло ся виминати, подвоювали сю дорогу. Хоч ночі вже були довгі і наші подорожні гнали цілу ніч кіньми, що в таборі добре виночали, зробили першої ночі тільки половину дороги.

— Сю ніч коні йшли добре, — сказав Гарасим, коли на зорях сходили до якогось яру, щоби там захиститися до вечера і припочати. — Ще одної такої їзди зараз на другу ніч не видержалиби. Було би добре замінити їх. Тут недалеко в маленька оселя, Ставка.

— Чи схочуть замінити?

— Ще й доплатять. Тут ніхто не має коний таких добрих, як наші. Як не схочуть замінити, то вкраду. То не буде гріх, бо лишимо наші. Тут безпечне місце. Лягайте припочати, я піду до Ставок. Верну за годину. Або прийду з кіньми, або вже буду знати, де і як вкрати їх в ночі... Чувате? Хтось балакає... То не Татари, бо балакають по нашому.

Обережно, щоби не робити шелесту, Гарасим пропхався крізь корчі і побачив двох хлопів, що йшли яром в ту сторону, з котрої він надіхав з Богданом. Гарасим підждав аж минуть його. Вийшов з кущів і пустився за хлопцями. Наздігнавши їх поздоровив і спитав:

— Чи не зі Ставок ви?

— Зі Ставок, — відповів один хлоп, — тих, що були. Ти, бачу, сторонський. З відки, і куди Бог веде? Чи може також захистив ся в сім ярі перед Татарами?

З сеї відповіді Гарасим доміркував ся, що на Ставки наскочили Татари і зруйнували село.

— Як то сталося? — спитав.

— Сталось досить щасливо, бо лише пусті хати згоріли. Сночі причвалали до нас якісь три Татари. Сказали, що вони з чамбула, який іде руйнувати всі оселі в сій стороні. Посварили ся з отаманом чамбула і відстали від него. Щоби бороздити йому, випередили чамбул і перестерігають всі оселі, на які попадуть по дорозі. Просили нас, щоби ми проміняли їм коні, бо дуже змордовані. Взяли наші коні, свої лишили і поїхали дальше. Ми зараз зігнали нашу худобу в яр і звезли туди всю нашу працю. В селі лишилися порожні хати. Коли зазоріло, появился татарський чамбул. Не поживився нічим, лише зробив нам ту шкоду, що спалив хати.

— Не сказали вам ті три Татари, що перестерегли вас, куди їдуть?

— Казали, що їдуть до Бершади, бо й Бершаду Татари їдуть руйнувати.

— Добрі їх коні?

— Ще й які!

— Не промінялиб ви їх за мої?.. В мене також три. І не согірші, але змордовані. Гнали цілу ніч, від Яруги аж сюди.

— На що тобі аж три?

— Зі мною ще мій товариш і маємо запас. Ми також гнали до Бершади, щоби перестерегти Босого. Колиж до него вже поїхали ті три Татари, що перестерегли вас, то я там злишній. Тепер звернуся на південь, бо й туди підуть татарські чамбули руйнувати.

— Покажи твої коні.

Гарасим завів їх в гущу. Хлопи оглянули коні.

— Справді добрі коні. Можемо проміняти.

— То приведіть сюди ваші і возьмете сі... Або не так. Сідайте на коні, поїду з вами, бо ви готові загаяти ся, або й цілком не вернути.

Всі три сіли на коні і почваляли яром аж до місця, де в млаковиню покритім густим лозняком сиділи Ставчани. Гарасим перекульбачив коні і вернув до Богдана.

— До Бершади нам вже нічого їхати. Поїдемо, гадаю, на Саврань.

— Бершада вже може зруйнована? — спитав Богдан. — Вачу, маєш коні. Говорив з людьми? Вже мають вісти з Бершади?

— Про Бершаду не мають ніяких вістей. Але Ставки спалені, ще вчера досвіта. Люди зі своєю працею спаслися, бо в ночі був у них Шагін, перестеріг їх і зараз поїхав до Бершади. Гадаю, поспів в пору, і Бершада гідно прийме, або вже прийняла руйників.

— Шагін був тут? Казали люди?

— Люди не знали і не знають, хто в них був.

— Звідки ж ти знаєш, що то був Шагін?

— Сей буланій, його кінь. Коли він втікав з нашого табору під Яругою, я провів його аж до коня і до його обох товаришів. Кінь був буланій зі жмутом білої гриви, як отсей. Його товариші мали гніді коні, як

ті два. Ставчанам збрехав, що посварився з отаманом свого чамбула, відстав від него з двома товаришами і йому навкірки перестерігав оселі на шляху, яким чамбул мав йти. Він мабуть десь підслухав розмову, з котрої дізнався, яка між Скіндером і Жулкевським станула угода. Щоби бороздити ханови, перестерігав наших.

— Як Шагін ще попередної ночі поїхав на Бершаду, то нам справді вже нічого їхати туди. Ліпше перестерегти інших... твого стрійка... І в Суботіві будемо скорше... Може б ми таки зараз далі їхали?

— Не заснете на кони?

— Я можу дві, й три добі не спати. Тепер не спав лиш одну. Кульбаки маємо вигідні, грішне тіло видержить ще одну добу.

Сіли на коні і пігнули далше. Татар по дорозі не подибували. Осель в сих сторонах також не було богато. В полудне їхали попри Чечельник.

— Поступимо і скажемо, щоби сокотилися? — спитав Гарасим.

— Поступи лиш ти. Я тут підожду. В Чечельнику живе мій шкільний товариш зі Львова Мене ніхто не сміє бачити на сім шляху, бо я будьтоби їду через Вар і Винницю. Не забудь, що як зійдуся з якими людьми, то я не Богдан Хмельницький, а Іван Богуш. Було би погано, як би батько, або й Данилович дізнався, куди я їздив. І твому стрійкови, як заїдемо до него, не кажь, хто я.

— Отже я скочу до Чечельника. Ви їдьте дальше лісом, сею доріжкою аж до ставу. Там заждете на мене.

Богдан не довго ждав над ставом бо ледви скочив з коня і ляг на мураві, Гарасим вже вернув. — Люди в Чечельнику вже пильнуються, — розказував. — Хтось, що приїхав від Тульчина, бачив, як один татарський чамбул гнав на Бершаду, другий попасав у лісі.

Пустилися в дальшу дорогу і їхали цілу ніч лісом.

— До хутора мого стрійка вже й милі не ма, — сказав Гарасим, коли вже стало сіріти. — Ліс проріджуєся, зараз виїдемо в степ.

— Задержалися в гуді підліся і окинули оком степ.

— Тут щось не тєє, — промовив Гарасим. Мене дивує, що не видко татарських овець. Вони звичайно тут пасуть.

— Звідки тут татарські вівці? Сеж не не татарські кочовища.

— По дорозі до нашої мети, троха праворуч аул тих Шагінґірейців, що не хотіли вертати до Криму. Лишилися тут і живуть в побратимстві з нашими... Чиж би вони на вернулися до хана і пішли разом з Алішахом руйнувати наші оселі? ЛишітьсЯ тут з кінями. Я піду пішки до аула. Як нема небезпеки, то з отсеї могили в степу близько аула пуцу стови диму. Тоді прїчвалайте до мене.

Гарасим щезь в буряні. Богдан присилив коня до берези, сів під нею і став напихати люльку.

Нараз озирнувся, бо в куцах за ним зашелестіло. Побачив малі рученята, що розгортали вітки куща. Підвівся і розгорнув до решти. Переднім стояло, може нятилітне дівчатко з кількома грибами в подолку за паски. Дівча стояло неподвижно, трівожно впяливши в него свої очи.

— Звідки ти? Чия ти? Що тут робиш?
— питав Богдан, гладячи дитину по головці.
— Бачу, на гриби вийшла...

— Так, я вийшла на гриби... Мушу назад...

— Ти, дитинко, сама тут?

— Сама.

— Не боїшся ходити сама по лісі, ще й таким? Вовків не боїшся? Може ти зблудила?

— Не зблудила. Знаю, де я.

— Як тебе кличуть? Чия ти?

— Я вуйкова, — відповіла осмілена його ласкавими словами. — Кличуть мене Саїда..

— Саїда?... Ти Татарка?

— Вуйна все каже мені, що я Татарочка.

— Саїда... Саїда... — Богдан став нагадувати собі. — Гарасим говорив мені про якусь Саїду.

— Чи ти чула коли про Ільна Дригу?

— Так звесь мій вуйко.

— Звідкиж ти тут взялася? Може й вуйко десь тут недалеко? Я до него їду.

— Вуйко також тут, в сім лісі.

— Веди мене до него.

— Вас звяжуть таксамо, як звязали вуйка .. і вуйну і Оришку і Максима.

— Вуйко звязаний?! Хто звязав, чого?

— Ми в ночі вертали з празника. Я, вуйна і Оришка візком. Максим поганяв. Вуйко верхом. В сім лісі напали на нас опришки, звязали і доси держать під вартою. Лиш мене не звязали, гадаючи, що буду бсятися далеко відійти від них.

— Які опришки?

— Три польські райтари і купа Татар. Вуйко сказав мені, що в їх тільки, кілько палців на обох руках і до того ще двоє очий.

— Дванадцять. Ти втікла від них?

— Не втікла, вуйко казали йти. Насамперед казали мені глядати грибів навкруги них, і, як знайду, принести їм. Я знайшла два і принесла. Вартові не боронили мені сего. Вуйко сказали потому, щоби я пішла за грибами троха глибше в ліс, але все так, щоби Татари могли бачити мене. Я знов принесла пару грибів. Вуйко взяли гриби і нагримали, що мало. Але, гримаючи, кліпали очком, що вони лиш так, жартують. Казали йти ще раз, але вже будьто би на гриби. Казали йти лісом, все до сонця. Як вийду з ліса, казали, буде степ Там будуть чабани татарського аула, наших сусідів. Вуйко казали, щоби я чабанам розказала, що з нами сталося, де ми, де коні опришків, та що в ночі приїде їх більша сила і наскочать на нашу хату, на наших сусідів. По-

тому, казали вуйко, щоби я вернула з кількома грибами.

— Чабанів нема.

— Нема? Деж я їх знайду?

— Тобі вже не треба йти до них. Пішов мій товариш, Гарасим.

— Гарасим, мій молодший вуйко?

— Твій вуйко...

Дівча сплеснуло в долоні.

— Тепер я вже не боюся.

— Знайдеш дорогу назад до вуйка Ілька?

— Куди я йшла, кидала на дорогу листочки клену, або обломлювала вітки кущів, як які були по дорозі. Так казали мені робити вуйко.

— Отже вертай до вуйка і скажи, щоби не журився, бо я і вуйко Гарасим оборонимо хату і вас всіх висвободимо.

Дівча вже хотіло бігти назад, але Богдан казав їй ще хвилинку заждати і пішов до коний. Виймив з бекагів дві запасові пістолі, троха пороху, кілька кульок і два ножі. Все приніс до Саїди. Порох, кулі і пістолі всунув Саїді за пазуху і доклав два гриби.

— Тепер вертай до вуйка. Йди так, щоби ті гриби троха виставали з пазухи. Як Татари побачать, що пазуха повна, то не будуть зазирати, що таке мавш за пазухою. Будуть гадати, що то всьо гриби. Ножі возьми в запаску... Так. На них поклади гриби. Як несчастье схоче, що тебе опришки приловлять з тою збруєю, то скажи, що ти знайшла в лісі. Як би спитали де, то при-

веди їх сюди і скажи, що тут, в тім місці де тепер стоїмо. Як донесеш швидко до вуйка, то передай йому. Затямиш все, що чуєш?

— Затямлю.

— Поділуй мене, бо й я тій вуйко, і вертай. Але розкажуй і роби все так, щоби опришки не чули і не бачили. Іди!

Саїда пішла повагом назад, роззираючи ся за грибами.

— Я зробив дурницю — погадав Богдан, коли Саїда щезла в кущах. Я тут маю, або Гарасима дождати, або ждати на стовп диму з могили в степу. Ануж Татари знайдуть у Саїди контрабанду і вона, як я казав їй, приведе їх сюди? Мені не можна тут лишити ся.

Богдан пішов до коний, відсилив їх від берези і завів на инше місце. Таке, щоби з него видіти степ з могилою і приступ з ліса до того місця, де балакав з Саїдою. Сів і пакав людьку. По якій годині, кількадесять кроків перед ним захолітався бурян. По хвили з буряну виринув Гарасим.

— Гарасиме, я тут! — сказав Богдан півголосом.

За Гарасимом з буряну вийшли два Татари. Всі три приступили до Богдана.

— У воздусі щось висить. — промовив Гарасим. — Руїнники мабуть вже тут. В аулі розказали мені, що мій стрій і ще дехто з його сусідів були на празнику в Бакши. Він і сусіди відіхали домів вчора в полудне, але иншими дорогами. Сусіди вже вернули,

стрийка з жінкою, донькою, Саїдою і погоничем ще нема. Сусіди, що вже вернули, розказували, що хтось з Бакши бачив невеликий татарський чамбул з трема польськими райтарами.

— Вони тут, в сім лісі.

— Хто?!

— Всі Татари, райтари, Ілько Дрига, його жінка, донька — як Оришка його донька, Саїда і погонич Максим. Вони в сім лісі, всі в купі.

Вогдан розказав Гарасимови про свою стрічу з Саїдою. Гарасим показав на Татар, що з ним прийшли.

— Сі Татари з аула, про котрий я згадував. То сусіди стрийка. Їх звуть савранськими Татарами. Вієть з Бакши наполохала їх і тому ми не бачили їх овець. Зігнали до аула. Я двох взяв з собою. Шкода, що не більше. Думаю, нехай один верне до аула й прийде сюди з всіма, що володіють збруєю. Ворогів окружимо, мусять здатися.

— Вирізавши полонених.. Треба инакше взяти ся до діла. З того, що мені сказала Саїда, виходить таке: Вони ждуть на більшу силу, щоби вночі несподівано вдарити на вашу оселю. Тут є їх п'ятнадцять. Дванадцять Кримців і три польські райтари. Вночі вони лишать коло полонених тільки сторожу з двох, трьох. Прочі підуть руйнувати і грабити оселю. Тоді вистане невелика сила, щоби полонених увільнити. Або й вони, маючи пістолі й ножі, самі увільнять себе. Напастники не будуть знати, що їх намір нам

відомий, отже при помочи савранських Татар не лиш відбемо наскок, але й їх всіх дістанемо в наші руки. Їх не буде велика сила. Силкуючи ся наскакувати на оселі не-ожидаю, ходять малими чамбулами. Безпечно не буде їх більше, як пятьдесят.

— Отже відкладаємо до ночі?

— Так думаю. Савранських Татар треба поділити на дві пайки. Одна обсадить хутір Ілька і взагалі оселю, щоби непрощених гостей гідно привитати. Друга часть засяде за осемію так, щоби на нападників вдарити з заду. Сю оборону і єю засідку ти мушиш наладнати, бо ти знаєш місце.

— А що буде з полоненими?

— Коли частина їх сторожів відійде, я сам висвободжу їх. Хиба лишиш мені до помочи сих двох, що прийшли з тобою...

З куців виринула Саїда. Станула в місци, в котрім раньше зійшлася була з Богданом і стажа роззирати ся. Ступила пару кроків вперед і вернула на те саме місце. Хвилю постояла і сіла. Хоч як пильно Богдан здивляв ся в сторону, звідки прийшла Саїда, не помітив нічого підозреного.

— Воздух чистий, — сказав Богдан. —
Йди до неї.

Гарасим всунув ся в куці і за хвилю рамена Саїди обняли його шию.

— Вуйку! Я так давно не бачила тебе...
Де той твій приятель, що тут був?

— Не йде хто за тобою?

— Вони за мною й не дивлять ся. Гадають, що я лиш гриби збираю. Де приятель?

Гарасим взяв Саїду за руку і прийшов з нею до Богдана.

— Ти, дитинко, чого знов прийшла? — спитав Богдан.

— Вуйко Ілько казали. Дякують за пістолі і ножі. Переказують, що точно серед унівночи лишать ся тільки три вартові. Всі інші підуть руйнувати хутір стрийка і його сусідів. Вуйко Ілько питають, що йому діяти?...

— Перекажи вуйкови, — сказав Богдан, — що опівночи. відійдуть опришки, чи ні, прийде поміч. Як кільканацять кроків від него закумкає жаба і зараз по тім з другої сторони обізве ся сич, нехай порозтинає пута і жде на решту. Своім хутором нехай не журить ся, бо є такі, що оборонять. Иди!

Вночі стали з аула виходити поодинокі Татарин за Татариним. Кождий прокрадався обережно до християнської оселі, де їх дожидали газди хуторів. Кождий хутір, що вже мав по кількох своїх власних обронців, дістав ще пару обронців татарських, порозміщуваних так, щоби був боронений приступ до хутора. Передупівночю в оселі запанувала мертвецька тишина.

Влісі о тій самій порі панував гамір. Прийшла сотня кримських Татар, під проводом якогось мурзи. Кождий Татарин, окрім верхового коня мав ще одного, або й два вючаки, на добичу. Яких пятьдесят коней вже було обвантажених добичею. Мурза побалакав з отаманом ватаги, що полони-

ла була Дригу з родиною, забрав цілу ватагу, полишаючи тільки перевантажені доби-чею коні з трема вартовими і вийшов з лі-са в степ. Обійшов аул Савранців, розкинув своїх людей в довгий каблук і став ним обступати оселю. З трема Татарами і трема польськими райтарами лишився перед осе-люю під великою липою. Його татари лиши-ли тут всі свої коні і пішки відступили ближше під оселю. Умовилися, що вдарять на хутори аж тоді, коли стане горіти обо-ріг на обійстю Дриги. З усіх сторін оселі Кримці стали по два, три вступати в улич-ки і зупинилися під хатами, дожидаючи знаку. Під оборіг Дриги підійшов татарин і став роздувати грань в глечик. Не докін-чив роботи, бо стріла, що вилетіла з лука савранця на оборозі, застрягла в його горлі. Савранець свиснув. З вікон, з дахів, зза плотів посипалися стріли. Кримці ще непо-цілені стрілами, на хвилю остовпіли. Очуя-ли аж тоді, коли скрізь стали гукати муш-кети. Недобитки зараз зміркували, що на-род оселі знав про намірений наскок і добре приготувався. Не було нішого ратунку, як втікати. Але, що всі мусіли втікати улицями обсадженими оборонцями, мало хто видо-бувся з оселі в степ.

Мурза, котрий зліз був з коня і сів під липою, почувши мушкетні стріли схопився і сів назад на коня.

— Погано! Спішім помагати нашим!— крикнув і звалився з коня, бо в його плечі вбилася стріла. Два татари похилилися над

ним і впали на него, також поцілені стрілами. Третій татарин і три райтари задеревіли. Роззираючися на всі сторони, не могли доглянути стрільців.

— Хіба який чорт сидить на дереві? замітав один райтар, глянув в гору і заревів нелюдським голосом, бо стріла вбилася в його око. Два райтари і один татарин потисли коні і вустилися чвалом в сторону ліса. Туди гнали також деякі з тих Кримців, котрим поталанило видобути ся живими з оселі. За ними вже гнали оборонці.

Коли мурза вивів з ліса свою ватагу, Ілько Дрига і його родина лежали так сильно і штудерно повязані, що їх побіг був немислимий. Обережний мурза й Саїду казав звязати. Вартові сиділи при огни й не дивлячися в той бік, де лежали вязні, бо не знали, що від мохом між Дригою і Максимом ножі й пістолі.

— Вуйку, — шепнула Саїда. — Я виймила руку... Зде звязали.

— Можеб ми, не ждучи, аж прийде наш поратівник, самі справилися з нашими трема вартівниками? — Дрига шепнув до Максима і не ждучи на його відповідь, сказав Саїді, щоби виймила ніж і розтяла пута на його руках. Обернувся до дитини плечима і наставив руки. Дівча троха намозолилося, але розтяло. Дрига ляг назад горілиць заклавши руки за спину, будьто би ще звязані. Хвилю пролежав спокійно. Коли вартові далі не дивилися в сей бік, Дрига підтягнув стони до себе і сам порозтигав пута

на ногах. Оглянувшись пістолем, досипав пороху, поклав коло себе і розтяв пута на руках Максима. Пута на ногах Максим сам розрізав.

Саме тоді ліворуч закумкала жаба, праворуч відповів їй сич.

— Задалеко сидять ці собаки — сказав Максим, — щоби з пістолі стріляти до них з цілою певністю. Коби встали і підійшли до нас, то...

— Я їх зараз притягну до нас, — відповів Дрига, і став кричати: — Гей, ви, сучі сини! Принеси котрий води для дитини, а ні, то я сам принесу...

— Смоли горячої! — відгукнувся один Татарин. — І не кричи, бо як ще раз загавкаєш, то затулю тобі рот на віки!

Жаба знов закумкала, сич знов відповів їй... тепер о много ближше.

— Щоби я не затулив на віки твого собачого писка! — відгукнувся Дрига.

Татарин підвівся, захопив аркана, що коло него висів на бучку і приступив до вязав.

— Я тобі арканом спину поріжу! — грозив. Підвів аркана, але замість спустити його на спину Дриги, сам повалився на землю поцілений з пістолі.

Оба товариші вбитого схопилися на рівні ноги. Вони чули стріл, бачили, що товариш внав, але не знали, хто стрілив. Що то Дрига міг стрілити, вони й не подумали. Заки очунали, гукнув стріл зза дерева, пару кроків від огню. З другої сторони шварнула стріла. Оба Татари впали на землю

коло огню. За дерев виступили Богдан і два Савранці.

— То приятель вуйка Гарасима! — крикнула Саїда, розгинаючи пута на ногах.

Дрига розтинав жінчині пута, Максим висвободжував з пут Оришку.

— Кому завдячую ратунок? — считав Дрига, приступаючи до Богдана.

— Я Іван Богуш, товариш вашого небожа Гарасима. За ратунок подякуйте малій Саїді. Якби не вона, то ні я ні Гарасим не знавби, що з вами сталося, де ви, і що грозить вашій осели...

— Що тепер будемо діяти?

— Зразу я гадав, щоби, увільнивши вас, разом з вами пуститися туди, куди пішли інші... вороги і наші. Тепер, бачучи тут тільки коний з добичею, гадаю, що там без нас обійдеся. Такої добичі чейже ніхто не покине...

— Вже б'ються! — крикнув Максим. — Чути стріли.

Стріли справді ставали щораз густійші. Понедовгім часі став долітати тупіт кінських копит.

— Задонатати огонь! — крикнув Дрига. — Татари мабуть втікають... Очевидно сюди, щоби спасти свою добичу. Відступім на інше місце, щоби не наскочили на нас.

— Вже не треба, ви вже безпечні! — почули голос Гарасима. — Ми переймили втікачів і відрізали їх від ліса. Недобитки, найбільше двадцять душ, втікли на південь. Зігнали коні полишені Татарами і пі-

гнали до хутора Дриги. Савранським Татарам, що помагали бити Кримців, сказали, щоби зійшлися в полудне, бо дістануть половину добичі.

Ледви всі вернули домів, полишена в степу сторожа випаліла з моздіря на тривогу. На північнім краю степу показався відділ верхових. Гнали як вихор просто на оселю. Все, що жило, вхопило зброю. Кождий знав, де в таким случаю його місце, отже за малу хвилину оселя знов була готова відкинути новий наскок. Ватагу випередили два їзці. Наближаючися до оселі, стали вимахувати шапками.

— То Василь Босій і Шагінґерай! — крикнув Гарасим, вискочив зі свого скритка і став бігти до них. За ним вироїлися інші. Тих двох гостей спровадили до хати Ілька. Їх ватагу, самих Бершадців розмістили по хатах.

Бершадців пригнав сюди мировий договір між Скіндером і Жулкевським. Заки Шагін встиг дібратися до Бершади і перестерегти Босого, на Бершаду вже наскочили були Кримці і Поляки, та зруйнували се геройське гніздо, котре сю дорогу на Україну робило для Татарви непрохідною. Знаючи, що Поляки дозволили Кримцям зруйнувати й інші оселі між Богом і Дністром, Босій зібрав своїх козаків і разом з Шагіном пустився полювати на чамбули руйників. В сім поході оба опинилися в хуторі Дриги.

Ілько Дрига пішов паювати добичу.

Богдан і Гарасим лишилися в хаті, та розказували Босому і Шагінови про свої пригоди від хвили, коли Шагін відійшов з табору Жулкєвського, аж до нинішньої стрічі з ним.

— Значить, — сказав Шагін до Ільчихи, вдивляючися пронизливо в Саїду, — ся ваша донечка спасла вас і всю оселю. Таке мале і таке розумне..

— То не донька, то приймачка. Бог заплатив нам за се, що ми змилосердилися над сиротою, прийняли її до себе і плекали як рідну дитину.

— Хтож її батьки?

— Хто її батько і чи живий, не знаємо. Маму бачив Гарасим, але вона небіжка. Вмерла на його руках. То була Татарка. Саїда Татарочка.

— Татарка?! — скрикнув Шагін, вдивившись ще пильнійше в Саїду. — Гарасиме! Як звалася її мати?

— Не скажу. Заки встигла сказати хто вона, заки встигла назвати імя мужа, віддала Богови свого духа. То було того дня, коли хан побив нас... Вас і Босого.

— Розкажи докладнійше, як то було, але живо! — просив Шагін, дріжачи цілим тілом. — Як мати виглядала, як була одягнена?

Гарасим став розказувати. Ільчиха, котра на хвилю вийшла була, вернула з клучком в руці. Коли Гарасим скінчив, Ільчиха розгорнула клучок і показала Шагінови.

— На дитині був сей одяг, — сказа-

ла. — Але, що був скривавлений кровю мами, я дитину переодягла і на спомин скривала її одяг. Вачте, ще кров мами. На мамі було се наместо, сі нараменники і ин. чічки.

Скоро Шагін кинув оком на сі памятки по мамі Саїди, захопив дівчяну на руки з криком:

— Моя доню!

*

Шагін відіхав з Саїдою. Пробрався назад до царя Персії, щоби при його помочи дальше добиватися ханського престола.

Не Перси, але українські козаци допомогли синам Сеадет-Герая, Махметови і Шагінови. В році 1623 Махмет захопив ханство і покликав з Персії брата Шагіна. В війську Шагіна була велика сила козаків. Маючи таких союзників, як козаци, браги розпочали війну з Туреччиною, щоби скинути з себе зверхність султана. Козача фльота вдарила дня 30 червня 1624 на Босфор, зруйнувала його по обох сторонах протоки і вернула з великою добичю. Те саме повторилося дві неділи після того, по розбитю великої турецької фльоти при устю Дніпра. В серпни був ще один такий похід. Сухолутне козацьке військо допомгло Махметови і Шагінови розгромити Турків і прихильників хана Джанібека, та взяли приступом Кафу.

Віддячуючися козакам за всі їх прислуги, Шагін приїхав перед Різдом на Запороже, де зі старшиною козацтва обговорив союз Криму з Козаками. Сей союз обі сторони заключили двадцятьчетвертого грудня

року 1624 в Карайтебені. Шагін дав козакам таку грамоту:

„Я Шагін-Герай, цар Криму, даємо сю нашу заприсяжену грамоту запорожським козакам: панови гетьманови, осаулам, отаманам і всьому війську. Сим нашим листом і нашими присягами заявляємо, що від нас і від наших людей кримської держави не буде козакам діятися ніяка кривда. А якби хто учинив своєвільно якусь шкоду, то ми, учинивши суд з ними, їх жінками, дітьми і свояками, маємо видати козакам десять за одного. І від козаків вимагаю тогож, щоби так робилося. Поки не буде від них якоїсь шкоди, то й від нас, поки я жив, не має бути. На те присягаю Алахови і нашому пропові Магометови. Якби я поступив инакше, нехай буду відлучений від його полку. Поки не буде від них ніякої злости, поти не буде й від нас. Щоби ви всьому тому вірили, даємо сю присягу-грамоту панови гетьманови, осаулам і всьому війську; на теж даємо сю широку присягу грамоту також Богу і пропові. Якби який ворог ішов на пана гетьмана, осаулів, отаманів, і все військо запорожське, то я, Шагін Герай, як тільки мене оповістять, маю помагати їм з усіма беями і мурзами. А якби йшов ворог на мене, мають вони, за моєю оповісткою, помагати мені згідно з присяглою грамотою“.

Поки тривав сей козацько-кримський союз, поти в Східній Україні Польща не мала нічого до говореня. Панами в українській хаті були українські козаки.